

WAARIN EEN PROVINCIALE STAD GROOT KAN ZIJN

De bewaard gebleven naamlijsten van het Utrechtse schildersgilde geven talloze namen, waarbij niet één schilderij meer te vinden is; die schilders zijn terecht of onterecht roemloos ten onder gegaan, in tegenstelling tot een aantal van hun collega's.

Jan van Scorel en Anthonie Mor (1)

De zestiende eeuwse schilder Jan van Scorel opent de rij van Utrechtse kunstenaars, die al tijdens hun leven internationaal beroemd werden. In 1519 reisde Scorel af, om via Duitsland, Oostenrijk en het Heilige Land naar Rome te trekken. Nadat hij hier een paar jaar de kunstverzameling van de paus beheerd had, keerde hij terug naar Utrecht en vestigde daar een atelier, waarin ook leerlingen meewerkten aan de grote opdrachten die hij kreeg. Die opdrachten kwamen uit binnen- en buitenland; de Bewening van Christus (1) schilderde hij waarschijnlijk voor een kapel in de St Janskathedraal in Den Bosch. Het schilderen van kleinere stukken liet Scorel wel eens aan zijn hulpkrachten of leerlingen over, zoals b.v. het geval is met de Madonna met de wilde rozen in de zaal 'Mannen en vrouwen' (17).

Een van Scorel's leerlingen werd tijdens zijn leven minstens even bekend als de leermeester, n.l. Anthonie Mor van Dashorst. Hij vertrok na zijn leertijd naar het toenmalige internationale kunstcentrum Antwerpen en werd vervolgens hofschilder in Madrid, Brussel en Londen. Hij portretteerde een hele reeks politieke machthebbers, onder wie Karel V, Philips II, Alva, Granvelle, Maximiliaan van Oostenrijk, Mary Tudor en Willem van Oranje; een portret van een minder bekend persoon, Jacob de Moor, is te zien in de zaal 'Mannen en vrouwen' (10).

Bloemstilleven (8)

Toen Mor na zijn lange en succesvolle loopbaan naar Utrecht terugkeerde was er heel wat veranderd. Als gevolg van de Reformatie was de macht van de Utrechtse bisschop aanzienlijk geslonken en zowel politiek als economisch speelde Amsterdam nu de hoofdrol - Utrecht degradeerde van een machtige bisschopsstad tot een provinciaal stadje. Voor de kunstenaars hadden die veranderingen in de tweede helft van de 16de eeuw ook verstrekkende gevolgen. De belangrijkste opdrachtgevers van voorheen - kerken, kloosters, hoge geestelijken en adel - waren goeddeels uitgeschakeld. Een aantal kunstenaars vertrok tijdelijk of voorgoed, maar anderen - vooral protestantse kunstenaars - kwamen naar het noorden. Tot de laatstgenoemde groep behoorden de schildersfamilies Bosschaert en Savery, die zich tenslotte na enige omzwervingen in het begin van de 17de

eeuw in Utrecht vestigden. Zij introduceerden hier de bloemstillevens die meestal ook als 'vanitas' bedoeld waren (zie tekst van de zaal 'De moraal van het verhaal'). Soms maakten zij en hun navolgers die stillevens op groot formaat (8), maar vaker nog werden het kleine pronkstukken die een plaatsje vonden in de toen zo geliefde rariteitenkabinetten. De traditie van het bloemen- en vruchtenstilleven werd uitgebreid en voortgezet door o.a. Balthasar van der Ast, een leerling van Bosschaert, Jan Davidsz. de Heem en Hendrick Schoock (zie hiervoor ook de zalen 'Schilderijen in woonhuizen' (7, 8, 9, 11, 12 en 13) en 'De moraal van het verhaal' (6).

De Maniëristen (9, 10, 11, 12)

De invloed van Italië, die met Scorel de Utrechtse schilderkunst al binnengeslopen was, werd in de tweede helft van de 16de eeuw en in de 17de eeuw nog sterker. In de Italiaanse schilderkunst had zich een nieuw soort mode voorgedaan, die het Maniërisme genoemd wordt. Het Maniërisme wordt o.a. gekenmerkt door elegante, menselijke figuren in theatrale, wat verwrongen, houdingen, vaak met iets te lange nekken, en door het gebruik van nogal hard op elkaar stotende kleuren, zoals b.v. blauw en hardrose. Anthonie van Blocklandt (9) en Joachim Wttewael (Renaissanceskamer beneden) maakten in Italië kennis met deze richting in de schilderkunst en Abraham Bloemaert leerde haar in Parijs kennen, waar de Franse koning Italiaanse Maniëristen als o.a. Primaticcio zijn verblijf in Fontainebleau had laten opsieren. Bloemaert is van de Utrechtse Maniëristen de bekendste geworden.

Abraham Bloemaert (11 en 12)

Bloemaert was niet alleen de vader van 4 kunstenaars van wie er twee, Frederick en Cornelis, alleen de prentkunst beoefenden en twee, Hendrick en Adriaen, ook schilder waren; hij was tevens de leermeester van een paar kunstenaars, die heel beroemd zouden worden: Honthorst en Terbrugghen, de corifeeën van de Utrechtse Caravaggisten. Bloemaert was een plooibaar man, die zich gemakkelijk aanpaste aan nieuwe richtingen; in zijn landschappen sluit hij zich soms aan bij de Italianisanten, maar ook heeft hij gewerkt in de trant van de Caravaggisten.

Toen Bloemaert in 1653 stierf, waren de belangrijkste 17de eeuwse Utrechtse 'scholen' al in volle bloei. (Werk van Abraham Bloemaert hangt ook in de zaal 'Schilderijen in woonhuizen, nr 2, en in de zaal 'Kunst en werkelijkheid'; werk van Hendrick Bloemaert hangt in de zaal 'Mannen en vrouwen', nr 18; werk van Adriaen Bloemaert hangt in de zaal 'Wie verre reizen doet', nrs 3 en 7 en in 'Kunst en werkelijkheid, nr 6).

De Caravaggisten (2, 3, 4, 5, 6, 7, 13, 14 en 15)

Tot de Caravaggisten worden die Utrechtse schilders gerekend, die in meerdere of mindere mate beïnvloed werden door de Italiaanse kunstenaar Caravaggio. Van diens werk leerden ze hoe ze met sterke licht- en schaduwwerking dramatische effecten konden verkrijgen: voorwerpen en figuren worden vanuit een vaak verborgen lichtbron gedeeltelijk aangelicht, zodat ze heel plastisch, bijna tastbaar worden. Kleurige fantasiekostuums en vaak levensgrote figuren roepen sterk de gedachte aan de bonte schijnwereld van het theater op, maar in details blijken de Caravaggisten vaak grote realisten: vuile handen en voeten b.v. doen bijzonder levensecht aan. De meeste Caravaggisten bezochten Italië pas nadat Caravaggio zelf in 1609 gestorven was en dat verklaart tevens hun succes in dat land: men vond daar dat zij diens richting beter voortzetten dan sommige Italianen dat deden - het soort opdrachten dat voorheen aan Caravaggio gegeven werd, kregen nu de Utrechtse. De Caravaggisten hadden overigens ook niet te klagen over belangstelling en succes elders.

Gerard van Honthorst (7 en in de zaal 'De moraal van het verhaal', nr 1), die in Italië voor de Medici en kardinaal Scipione Borghese werkte, werd ook nog hofschilder bij Karel I van Engeland en kreeg bovendien opdrachten van Christiaan van Denemarken en de keurvorst van Brandenburg. Maar zijn grootste afnemers waren Frederik Hendrik en Willem II; aan hen leverde hij werk voor de paleizen te Rijswijk, Honselaersdijk en Huis ten Bosch. Honthorsts tijdgenoten, ook in het buitenland, beschouwden hem als de 'Rubens van het noorden', maar Rubens zelf, een goede bekende overigens van Honthorst, prefereerde het werk van Hendrick Terbrugghen (13, 14 en 15, en in de zaal 'De moraal van het verhaal', nr 7). Hij noemde Terbrugghen de enige schilder die hij 'bij de gratie Gods' in de Nederlanden had aangetroffen. Alleen Terbrugghen zou, tijdens zijn verblijf in Italië van 1604 tot 1614, Caravaggio zelf nog ontmoet kunnen hebben. Aan Bronchorst (entree van het museum en de Barokkamer) viel de eer te beurt om mee te werken aan de beschilderingen van het nieuwe stadhuis te Amsterdam (paleis op de Dam) en tevens werd hij voor diverse opdrachten naar Brussel geroepen. Behalve de genoemde schilders worden verder nog tot de Caravaggisten gerekend: Dirck van Baburen (3, en in het halletje voor de schilderijenzalen, bij het grote trappenhuis), Paulus Bor (2, 4, 5 en 6) en Jan van Bijlert (beneden in de Barokkamer).

De onderwerpen die de Caravaggisten geschilderd hebben, zijn heel gevarieerd: mythologie, historie, bijbelse geschiedenissen, maar ook genre, o.a. vaak musicerende figuren.

De Italianisanten

Niet alle Utrechtse kunstenaars die Italië bezochten lieten zich daar door kunstwerken inspireren. Het zonnige Italiaanse landschap zelf, met schilderachtige ruïnes en wijde vergezichten, miste zijn uitwerking op sommigen van hen ook niet. Die kunstenaars op wie vooral het Italiaanse landschap invloed uitoefende worden als groep met de naam 'Italianisanten' aangeduid. Ook hun werk werd in binnen- en buitenland bijzonder gewaardeerd. Meer aandacht aan deze schilders wordt besteed in de zaal 'Wie verre reizen doet'.

Saenredam

Een figuur, die min of meer alleen staat in de geschiedenis van de Utrechtse kunst is Pieter Saenredam. Weliswaar zijn er hier meer architectuurschilders geweest, maar Saenredam was als enige in dit genre van meer dan lokaal belang. Werk van hem hangt in de zaal 'Kunst en werkelijkheid' nr 16, en op de historische afdeling.

Portretten

Tot slot mogen een paar belangrijke Utrechtse portretschilders niet vergeten worden, want ook daarin kon de provinciale stad soms groot zijn. Paulus Moreelse was iets ouder dan de Caravaggisten en verbleef van 1598 tot 1601 in Italië. Hij werd op latere leeftijd dé Utrechtse portretschilder. Ook Honthorst heeft, als hofschilder van Frederik Hendrik, heel veel portretten geschilderd; ze verraden zijn belangstelling voor de grote portretschilder Anthonie van Dijck, wiens werk hij aan het hof in Engeland gezien had. Hetzelfde kan in nog sterkere mate gezegd worden van de portretten van Cornelis Jonson van Ceulen sr, die lange tijd in Londen als hofschilder werkzaam was en pas vanaf 1652 tot zijn dood in 1661 in Utrecht woonde. Werk van Paulus Moreelse hangt in de zaal 'Mannen en vrouwen', nrs 2 en 4, in de zaal 'Kinderen', nr 13 en in de zaal 'Van ambachtsman tot miskend genie', nr 3. Van Jonson van Ceulen hangen twee portretten in de zaal 'Mannen en vrouwen, nr 1.